

П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Навчальний посібник К.,
1996. - 405 с.*

Аграрна реформа, яку сьогодні здійснює уряд України, зумовлює особливий інтерес до історичного минулого сільськогосподарського виробництва. Рецензована праця — це, по суті, історія аграрних реформ в Україні в новий і новітній час. Не випадковим у цьому зв'язку видається визначення її як навчального посібника для сільськогосподарських вузів.

Автори поставили собі за мету простежити, починаючи з XIX ст., зміст і основні наслідки політики правлячих класів та партій, виявити загальні тенденції розвитку аграрних відносин на тому чи іншому історичному етапі. В результаті читач одержав досить цікаву, як за змістом, так і за формою працю, що стане в пригоді всім, хто вивчає аграрну історію України. Автори не лише узагальнили величезний статистичний матеріал, а й ввели в обіг нові факти, знайдені ними як у дореволюційних виданнях, так і вітчизняних архівах. Вони не обмежилися детальним аналізом економічних, соціальних і політичних проблем аграрних реформ, що мали місце в Україні за останні півтори сотні років. У праці є розділи, що інформують читача про науковий доробок вчених-аграрників, імена яких через відомі причини були викреслені з історичної спадщини (М. Туган-Барановський, О. Г. Дояренко, брати Платон, Михайло і Василь Смирненки та ряд інших).

Логічним завершенням книги є розділ XV — "Проблеми екології сільськогосподарського виробництва". Як справедливо зазначають її автори, катастрофічне становище економіки України сьогодні є прямим наслідком "більш як 70-річного владарювання тоталітарної політичної системи, серцевину економіки якої становила неефективна, надмірно мілітаризована промисловість, індустріальна гігантomanія і командно-колективізоване сільське господарство" (с. 378).

Однак цікавий і корисний для навчального процесу посібник не позбавлений недоліків, які мають загалом не концептуальний, а фактологічний характер. Це, безумовно, полегшує їх усунення при наступному перевиданні книги. Що конкретно мається на увазі? На стор. 24 автори пишуть, що наприкінці XIX ст. "... в Україні общинні володіння були рідкістю. Понад 80 % селян Правобережжя й близько 70 % Лівобережжя вели одноосібне господарство". Однак підрахунки, проведені на основі найточніших у цьому відношенні даних "Статистики землевладения 1905 г." (М., 1907, с. XXII—XXXIII), показують, що навіть після 40-річної деградації

общинне землеволодіння охоплювало 43,6 % селянських господарств України. Згідно з цим джерелом, на Правобережжі одноосібників було 96,5 %, а на Лівобережжі — 51,6 %.

На стор. 38 йде мова про аграрне перенаселення, масштаби якого, на думку авторів, визначалися цифрою "в 7,3 млн осіб, або 68 % робочої сили". Вищезазначена цифра в історико-економічній літературі фігурує ще з 1903 р., коли були опубліковані "Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопросов о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднелегальных губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть I" (СПб., 1903, с. 216—219). На нашу думку, картину аграрного перенаселення України у другій половині XIX ст. більш точно характеризують не відомості про людей, які не могли знайти собі роботу, а кількість селян, котрі господарюванням на землі не забезпечували собі відповідні засоби до існування. Знаючи загальну кількість усіх мешканців України, які займалися переважно сільськогосподарською діяльністю (20,3 млн у 1905 р.), і відсоток господарств, що не забезпечували собі належного рівня життя (63,3 %), одержуємо розмір аграрного перенаселення в 13 млн осіб, а не 7,3 млн.

Суттєвого уточнення потребує теза авторів про те, що до 1881 р. "царський уряд ... рішуче забороняв переселення селян із постійного місця проживання" (с. 38). Не відповідає дійсності і те, що "закон про пільги для переселенців був виданий лише у 1906 р." (с. 39). Насправді ж царський уряд, суворо контролюючи й обмежуючи масштаби переселенського руху протягом 60—70-х років, все-таки допускав це явище суспільного життя. Згідно із законодавчими актами 1861 р., держава передбачала виселення селян, які раніше належали дрібнопомісним дворянам, на казенні землі. Переселенцям безкоштовно відпускався ліс для будівництва житла, а також видавалося від 20 до 35 крб. на домообзаведення¹. Що ж до згаданого 1906 р., то 10 березня того року був лише доповнений основний переселенський закон від 6 червня 1904 р., який регулював надання новоселам відповідних пільг². Є підстави стверджувати, що переселенська тематика, на жаль, висвітлена авторами посібника без урахування досягнень історичної науки останнього двадцятиріччя. Невідомо, наприклад, як автори одержали цифру в "2 млн українців, більшість з яких освоювали землі Тихоокеанського узбережжя Росії" (с. 39). Ще 1976 р. в Хабаровську побачила світ змістовна праця В. М. Кабузана "Как заселялся Дальний Восток", що містить відповідні статистичні дані про етнічний склад далекосхідних переселенців. За незаперечними підрахунками московського дослідника, в 1917 р. на Далекому Сході постійно проживало не 2 млн (все населення краю становило близько 1 млн осіб), а 269 397 українців (В. М. Кабузан. Назв, праця, с. 161)³. Не можна погодитися і з підсумками авторів рецензованої праці щодо загальних масштабів переселенського руху: 1862—1905 рр. — близько 2 млн чол. і 1906—1910 рр. — понад 2,5 млн (с. 92). По-перше, з тексту незрозуміле, чи ці цифри стосуються усієї імперії, чи однієї України? По-друге, як у першому, так і в другому випадку вони, м'яко кажучи, неточні. Якщо мова йде про Російську імперію в цілому (що скоріше за все мали на увазі автори), то протягом 1862—1905 рр. загальне число переселенців дослідник цього питання Л. Ф. Складов ("Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы", Л., 1962, с. 158—159) визначив у 1 530 285, а протягом 1906—1910 рр. — 2 226 658. Незрозуміло, чому автори обмежилися 1910 р., адже і в 1911 — 1914 рр. масовий переселенський рух не припинявся — за цей період кількість новоселів зросла на 873 620 осіб. Тільки

перша світова війна примусила уряд припинити організаційні заходи по переселенню.

Щодо України, то відповідні цифри також давно вже опубліковані П. Теличуком ("Економічні основи аграрної революції на Україні", К., 1973, с. 174) і М. Якименком (див.: "УІЖ", 1974, № 7, с. 37). Період до 1905 р. дав 624 955 східних переселенців, а в 1906—1914 рр. — 1 203 824. Автори не розрізняють два явища, що мали місце в міграційних процесах: а) організоване переселення і б) стихійну аграрну міграцію. Протягом 1862—1905 рр. з дозволу уряду на схід переселилося не більше 48 % усіх мігрантів, тоді як у 1906—1914 рр. так званих "законних" переселенців було вже 63 %. Тільки ті, хто мав на руках відповідні переселенські свідоцтва, мали право на передбачені законодавством пільги по проїзду і земле-владштуванню, а не всі мігранти, як пишуть автори посібника (с. 92).

Критикуючи своїх попередників за негативну оцінку столипінської аграрної політики, що з відомих ідеологічних причин дійсно мало місце, автори рецензованої праці вдалися до іншої крайності. Не можна погодитися з їх твердженням про те, що основним змістом переселенської політики царизму було задоволення "... бажання тих селян, які прагнули збільшити свої земельні володіння" (с. 91). Якщо про це неодноразово заявляв сам Столипін, то це ще не означає, що так воно й було. Факти, наведені в численних дослідженнях аграрної реформи 1906—1917 рр., свідчать про намагання уряду за будь-яку ціну зберегти в недоторканості поміщицьке землеволодіння, а також розрядити соціальну напругу. Саме з цією метою в 1906 р. розпочалася приватизація общинної землі, було реорганізовано Селянський банк і проведено масове виселення безземельних і малоземельних селян на східні окраїни Росії. Не земство, як пишуть автори, організовувало переселенський рух, забезпечувало переїжджих найнеобхіднішим тощо (с. 92), а спеціальний орган - - Переселенське управління, штат працівників якого у 1911 р. становив, згідно з даними Л. Склярова, 2,5 тис. осіб.

Автори некритично сприйняли свідчення деяких сучасників щодо результатів облаштування новоселів. Мова в даному випадку йде про статистичне обстеження переселенських селищ, проведене за вказівкою уряду 1911—1912 рр. спеціальною групою статистиків під керівництвом В. К. Кузнецова в Північному Казахстані ("Сборник статистических сведений об экономическом положении переселенцев в Сибири". Вып. 1, СПб., 1913). Мета цього дослідження — довести критикам переселенської політики, що добробут новоселів неухильно зростає. Автори пишуть, що новосели Барабинського степу до переселення мали на сім'ю лише по 2,8 га посіву і 1,8 га сіножатей, тоді як на новому місці відповідно: 7,6 га і 13 га (с. 93). Помилка полягає тут у тому, що в розрахунок включені не одні і ті ж самі родини. До того ж, автори, оперуючи середніми даними, виключають з аналізу так званих зворотних переселенців, які так і не змогли влаштуватися на новому місці. А їх було близько 25 %.

Як не дивно, але оцінка авторами причин розорення сотень тисяч переселенців майже повністю збігається з висновками найреакційніших видань столипінської епохи⁴. На їх думку, основна вина за розорення падає на самих переселенців, які сподівалися легко "... розбагатіти в казково щедру Сибір" (с. 95), але дійсність виявлялася зовсім іншою. На жаль, колосальний масив відповідних джерел та літератури, опублікованої на їх основі протягом кількох десятиліть, до уваги авторами не взято. Залишається сподіватися, що в наступному перевиданні книги вони усунуть фактологічні недоліки книги, що особливо впадають в очі тим, хто багато років вивчає аграрну історію України.

¹ Див.: Крестьянская реформа в России 1861 г. Сборник законодательных актов. — М., 1954. — С. 395. Детальніше про це див.: Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма в 1861—1881 гг. // Крестьянство Сибири в период разложения феодализма и развития капитализма. Сборник научных трудов. — Новосибирск, 1981. — С. 45—67.

² Див.: Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906—1913 рр.) // Укр. іст. журн. — 1974. — № 7. — С. 33.

³ Див. також: Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850-1916 рр. // Укр. іст. журн. - 1971. - № 2. - С. 65-70.

⁴ Див. напр.: Вошинин В. На Сибирском просторе. — СПб., 1912. — С. 20; Ковригин А. К. По поводу книги "Правда о переселенческом деле" (А. И. Комарова). — Красноярск, 1913. - С. 98.

М. А. ЯКИМЕНКО (Полтава)